

Ἡ Περιοχὴ Δικαιοδοσίας τῆς Ἐπισκοπῆς Ἑλous*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ Θ. ΒΑΧΑΒΙΩΛΟΥ

Ἡ ὀριοθέτηση τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας μιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας καθὼς καὶ ἡ παρακολούθηση τῶν μεταβολῶν της κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱστορικῆς πορείας της ἀποτελεῖ ἓνα desideratum τῆς ἔρευνας τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Συνήθως, τὰ σχετικὰ τεκμήρια προέρχονται ἀπὸ τὴν περίοδο μετὰ τὴν

---

* Ὁ συντάκτης τῆς μελέτης ἐπιθυμεῖ νὰ ἐκφράσει τὶς θερμὲς εὐχαριστίες του πρὸς τὸν κ. Κων/νο Ντόκο, πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ διαβάσει τὸ κείμενο καὶ νὰ κάνει πολὺτιμες παρατηρήσεις. Χρησιμοποιοῦνται οἱ κατωτέρω συντομογραφίες:

ΒΗΣ, Ἐκφρασις: Ν. Α. ΒΗΣ, “Ἐκφρασις κώδικος τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας”, *ΔΙΕΕΕ* 6 (1901), 186-208.

BNJ: Byzantinisch-Neugrichische Jahrbücher.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλος : *ΘΗΕ*, τ. 5, λῆμμα Ἑλous, Ἐπισκοπὴ (Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ), στ. 662-663.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*: Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία τοῦ Γερακίου*, Ἀθήνα 1982.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀναζητήσεις: Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, “Ἱστορικὲς καὶ τοπογραφικὲς ἀναζητήσεις ἀνὰ τὴν περιοχὴ τῆς Κοίλης Λακεδαίμονος”, *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν (Μολάοι 5-7 Ἰουνίου 1982)*, Ἀθήνα 1982-1983, 27-48.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*: Τ. Αθ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ Ἐκκλησία τῆς Πελοποννήσου μετὰ τὴν Ἄλωσιν*, Ἀθήνα 1992.

ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Κροκεές: ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΔΙΑΜΑΝΤΗ, “Κροκεές Λακωνίας. Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς βυζαντινῆς θέσεως καὶ οἱ ἐκκλησίαι τοῦ οἰκισμού”, *ΛακΣπ* 12 (1994), 395-420.

ΔΙΕΕΕ: Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος.

DHGE: Dictionnaire d' Histoire et de Géographie Ecclésiastique.

ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμᾶς*: Μ. ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμᾶς Λακωνίας. Ἱστορία – Λαογραφία*, Ἀθήνα 1981.

ΔΧΑΕ: Δελτίο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

ΕΜΑ: Ἐπετηρὶς Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου.

ΕΦ: Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος.

ΘΗΕ: Ὀρθοκεντικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια.

ἄλωση¹. Ὅσοσο, ἡ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς περιόδου αὐτῆς ἀποκαλύπτει ὅτι συχνὰ πόλεις καὶ χωριά ἀποσυνδέονταν ἀπὸ κάποια ἐκκλησιαστικὴ περιφέρεια γιὰ νὰ παραχωρηθοῦν σὲ κάποια ἄλλη γιὰ οἰκονομικούς λόγους ἢ γιὰ νὰ σχηματιστεῖ μία πατριαρχικὴ ἐξαρχία². Σὲ κάθε περίπτωση, ὅμως, ἀρμόδια ἀρχὴ γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς γεωγραφικῆς δικαιοδοσίας μᾶς

ΚΑΤΣΩΡΗΣ, Ἐπαρχία: Α. Δ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, Ἐπαρχία Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς. Ἡ ἄγνωστη χειρόσημος τοῦ Μαλέα, Ἀθήνα 1972. ΚΑΛΛΙΓΑ, Μονεμβασία: ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ Βυζαντινὴ Μονεμβασία καὶ οἱ πηγές τῆς ἱστορίας της (μετφρ. ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Μάριος Μπλέτας), Ἀθήνα 2003.

ΛακΣπ: Λακωνικαὶ Σπουδαί.

MANSI, vol. 37: J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collection*, vol. 37, Paris 1925.

MM v. 5: F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra e Profana*, v. 5, Wien 1887.

ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακά: ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ, “Μοναστηριακά Λακωνίας”, *ΛακΣπ* 1 (1972), 60-117.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Πληθυσμός: Β. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός καὶ οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου (13^{ος}-18^{ος} αἰώνας)*, Ἀθήνα 1985.

Πελ.: Πελοποννησιακά.

ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Τὰ ὄρια: Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, “Τὰ ὄρια τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας”, *ΛακΣπ* 13 (1996), 393-403.

ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Λεξικό: Γ. Α. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικὸ τῶν οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου. Παλαιὰ καὶ νέα τοπωνύμια*, Ἀθήνα 2001.

ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ: Κ. ΝΤΟΚΟΣ, “Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς β' ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἐγγράφα ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας”, *BNJ* 22 (1977-84), 287-374.

WAGSTAFF, *Helos Plan*: J. M. WAGSTAFF, *The Development of Rural Settlements. A study of the Helos Plan in Southern Greece*, Avebury 1982.

1. Ἐλάχιστες εἶναι οἱ περιπτώσεις, ὅπου τεκμήρια τῆς βυζαντινῆς περιόδου, προσφέρουν πληροφορίες γιὰ τὴν ὀριοθέτηση τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας μᾶς ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας. Ἡ πιὸ γνωστὴ εἶναι αὐτὴ τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας καθὼς ἡ περιοχὴ δικαιοδοσίας της περιγράφεται συνοπτικὰ σὲ χρυσόβουλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου. Σχετικὰ μὲ τὸ κείμενο αὐτὸ καὶ τὶς πληροφορίες χωροθέτησης τῆς ἐπικράτειας τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας ὑπάρχει πλούσια βιβλιογραφία. Γιὰ τὸ θέμα καθὼς καὶ τὴ σχετικὴ μὲ αὐτὸ βιβλιογραφία βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, Τὰ ὄρια, 393-403.

2. Γιὰ τὸ θεσμὸ τῆς πατριαρχικῆς ἐξαρχίας βλ. ΠΑΙΖΗ - ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ ΜΑΧΗ, Ὁ θεσμὸς τῆς Πατριαρχικῆς Ἐξαρχίας, 14ος-19^{ος} αἰώνας (ΕΙΕ/ΚΝΕ 54: Θεσμοὶ καὶ Ἰδεολογία στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία), Ἀθήνα 1995.

ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας ἦταν ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος, ποὺ ἐξέδιδε τὰ σχετικὰ ἔγγραφα³.

Στόχος τῆς παρουσίας ἐργασίας εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους, μιᾶς ἀπὸ τὶς ἐξαρτώμενες ἐπισκοπὲς τοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου τῆς Μονεμβασίας⁴. Μολονότι, ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα δὲν παρέλειψε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους⁵, δὲν ἔχει ἐπιχειρήσει νὰ προσεγγίσει τὸ ζήτημα τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας τῆς σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τῶν γραπτῶν πηγῶν. Ὁ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλος ἀποπειράθηκε νὰ ὀριοθετήσῃ τὴν περιοχὴ αὐτὴ μέσα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἐκτιμήσεων, οἱ ὁποῖες ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν ἄριστη γνώση τῆς τοπογραφίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τῆς Πελοποννήσου. Σύμφωνα, λοιπόν, μὲ τὸ Γριτσόπουλο ἡ περιοχὴ δικαιοδοσίας τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους πρέπει νὰ μὴν περιοριζόταν στὴν πεδιάδα τοῦ Ἑλους ἀλλὰ νὰ ἐκτεινόταν βορειοανατολικά πρὸς τὴν περιοχὴ τῆς Ζαραφώνας (σημ. Καλλιθέα) καὶ νοτιοανατολικά λίγο πρὶν ἀπὸ τοὺς Μολάους⁶.

Ἡ παροῦσα μελέτη φιλοδοξεῖ νὰ καθορίσῃ τὴν ἐδαφικὴ δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους καὶ νὰ ἐπισημάνῃ τὶς διακυμάνσεις τῆς μὲ βάση τὰ δεδομένα τῶν ἀρχαιολογικῶν τεκμηριῶν. Τὸ πρὸς ἀξιοποίηση ὑλικὸ προέρχεται ἀπὸ τὴν περίοδο μετὰ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα καθὼς δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ μέχρι στιγμῆς

3. ΑΚΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ ΠΡ. Ι., *Ἡ Ἱστορία τῶν Ἐνοριῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τὴ Τουρκοκρατία* (Ἐπιστημονικὴ Ἑπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς ΑΠΘ, Παράρτημα ἀρ. 47), Θεσσαλονίκη 1984, σ. 19, 22, 23-24, 28 καὶ 42.

4. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας, ἡ ἐπισκοπὴ ὑπαγόταν στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο τῶν Πατρῶν, ὅπως ἀποκαλύπτουν οἱ Notitiae 9 καὶ 10. DARROUZES J., *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte Critique, Introduction et Notes*. Paris 1981, σ. 303 καὶ 325.

5. DHGE, τ. 15, λήμμα Elos (JANIN R.), στ. 214-215· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλος, στ. 662-663· ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, 98-102, ὅπου παρατηροῦνται πολλὰ λάθη· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, σ. 189-210, 271-274, 281-289, 305-309, 324-331, 369-375 καὶ 439-442· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀναζητήσεις, 41-44· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 440-447. Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι ἔχουν δημοσιευθεῖ ἀπὸ τοὺς: ΑΤΕΣΗΣ Β., “Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ’ ἀρχῆς μέχρι σήμερον”, *ΕΦ* 57 (1975), 135-136· FEDALTO G., *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol. I (Patriarchatus Constantinopolitanus), Padova 1988, σ. 502-503.

6. Ἡ ἀποψη αὐτὴ ἐκφράστηκε στὸ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀναζητήσεις, 41-42. Νωρίτερα, ὁ ἴδιος ἐρευνητὴς σημείωνε ὅτι ἡ περιοχὴ δικαιοδοσίας τῆς συγκεκριμένης ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας δὲν μπορούσε νὰ ξεπερνᾷ τὴν πεδιάδα τοῦ Ἑλους (ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἑλος, στ. 662). Τὴν ἀποψη αὐτὴ θὰ ἐκφράσει καὶ σὲ νεότερες μελέτες του (ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, σ. 325 καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 442).

κάποιο τεκμήριο της βυζαντινής περιόδου σχετικό με τὸ πρὸς διερεύνηση ζήτημα. Τὸ χρυσόβουλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, πὸν καθορίζει ἐν τύπῳ περιγραφικῶς τὴν ἔδαφικὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας, διαγράφει συνολικὰ τὴν περιοχὴ δικαιοδοσίας τῆς μητροπολιτικῆς αὐτῆς ἔδρας χωρὶς νὰ διακρίνει τὶς ἐπιμέρους ἐπισκοπικὲς περιφέρειες⁷.

Στὴν περίοδο, ἡ ὁποία μεσολάβησε ἀπὸ τὴν ἀπόλυση τοῦ ἀνωτέρω χρυσοβούλου μέχρι καὶ τὰ τέλη τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, δὲ φαίνεται νὰ εἶχε ἐκδοθεῖ κάποιον ἐπίσημον ἔγγραφο σχετικὸ μετὰ τὸ ὑπὸ ἐξέταση ζήτημα. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἀπορρέει ἀπὸ τὸ αἴτημα τοῦ ἐπισκόπου Ἐλους Νικόδημου Βαβατενῆ πρὸς τὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριον τὸν Ἐφέσιον ἀναφορικὰ μετὰ τὸ θέμα τοῦ προσδιορισμοῦ τῶν ὁρίων τῆς περιφέρειας τῆς ἐπισκοπῆς ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπάντηση τοῦ μητροπολίτη. Ὁ Νικόδημος Βαβατενῆς ἀπὸ τὴ Λειβαδιά, ὁ ὁποῖος ἀναδείχθηκε ἐπίσκοπος Ἐλους κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δεύτερης περιόδου τῆς ἐνετοκρατίας τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου (1675-1715) καὶ πιὸ συγκεκριμένα τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1700, φρόντισε ἀμέσως σχεδὸν μετὰ τὴν ἐκλογή του νὰ ζητήσει ἐπίσημον ἀντίγραφο τοῦ προαναφερθέντος χρυσοβούλου μετὰ τὴν ἐλπίδα ὅτι περιέχει ἀναφορὰ τῶν ὁρίων κάθε ἐπισκοπικῆς περιφέρειας. Ὁ μητροπολίτης Γρηγόριος δὲν ἀπέρριψε τὸ αἴτημα ἀλλὰ τὸν ἐνημέρωσε ὅτι στὸ χρυσόβουλο δὲ γινόταν ἀναφορὰ στὰ ὅρια κάθε ὑποκείμενης ἐπισκοπικῆς ἔδρας, ἐνῶ παράλληλα δὲ μνημονεῦει κάποιον κατάλληλον πρὸς τοῦτο ἔγγραφο⁸.

Ἐπομένως, γίνεται φανερὸ ὅτι τὸ ἀρχαιοφυλακεῖο καὶ ἡ γραμματεία τῆς μητροπόλεως Μονεμβασίας δὲ διέθεταν κάποιον σχετικὸ ἔγγραφο πέρα ἀπὸ τὸ χρυσόβουλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β΄ ἢ τὰ συνδεόμενα μετὰ αὐτὸ ἐπίσημα κείμενα. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἴσχυε μία ἄτυπη ἀλλὰ ἰσχυρὴ παράδοση, πὸν ἔχαιρε γενικοῦ σεβασμοῦ καὶ ἀναγνωρίσεως ἀπὸ τοὺς ἐμπλεκόμενους ἐκκλησιαστικοὺς φορεῖς. Κάτω ἀπὸ τὶς συνθήκες αὐτές, φαίνεται λογικὸ ὁ Βαβατενῆς, ἕνας ἱεράρχης τοῦ ὁποῖου ἡ ἐκκλησιαστικὴ σταδιοδρομία συνδέεται καὶ ὡς ἓνα βαθ-

7. MM v. 5, σ. 159-160. Γιὰ τὸ χρυσόβουλο αὐτὸ, πὸν σύμφωνα μετὰ τὴν Καλλιγὰ ἀπολύθηκε τὸν Ἰούλιον τοῦ 1314, βλ. ΚΑΛΛΙΓΑ, *Μονεμβασία*, σ. 351, ἀρ. 17, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία. Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τῆς πηγῆς αὐτῆς στὴ μελέτη τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας τῆς Νότιας Πελοποννήσου βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Τὰ ὅρια*, 393-403.

8. ΒΕΗΣ, *Ἐκφρασις*, 189-191. Γιὰ τὸν ἐπίσκοπον Νικόδημον Βαβατενῆ βλ. ΒΕΗΣ Ν. Α., "Nikodemos Babatenis aus Lebadeia Weiland Bischof von Elos", *BNJ* 13 (1937), 67-80 καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 444. Γιὰ τὸν μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγόριον βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 358-369.

μὸ ὀφείλεται στοὺς Ἑνετούς, νὰ ἐπιδιώκει τὴν ἐνετικὴ ἐπικύρωσή τους καὶ κατὰ συνέπεια τὴ διασφάλισή τους. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, προφανῶς, ζήτησε ἀπὸ τὸ μητροπολίτη ἀντίγραφο τοῦ χρυσοβούλου μεταφρασμένα στὴν ἰταλική⁹.

Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ, ὀλοκληρωνόταν ἡ καταγραφή τῆς περιουσίας τῆς πελοποννησιακῆς ἐκκλησίας, πὺ ὀργανώθηκε ἀπὸ τὴν ἐνετικὴ διοίκηση τῆς Πελοποννήσου. Ἡ καταγραφή αὐτὴ πραγματοποιήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας πενταετίας τοῦ 17^{ου} αἰῶνα καὶ ἀποτελεῖ ἕνα ἀδιάφυστο τεκμήριο τῆς ἐκκλησιαστικῆς κτηματικῆς περιουσίας¹⁰. Παράλληλα, ὁμως, μπορεῖ νὰ ἀξιοποιηθεῖ καὶ στὴ μελέτῃ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γεωγραφίας καθὼς ἡ καταγραφή αὐτὴ πραγματοποιήθηκε ἀνὰ ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία. Ἐπομένως, ἀποτελεῖ ἕνα ἀξιοποίησιμο ὕλικὸ στὴν προσπάθεια ἀνίχνευσης τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας ἐνὸς ἱεράρχη.

Ἡ καταγραφή τῆς περιουσίας τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλους ἐντάσσεται στὸ τμῆμα τοῦ ἀρχεδιακῶ αὐτοῦ ὕλικου, πὺ ἀναφέρεται στὴν μητρόπολη Μονεμβασίας καὶ στὶς ἐξαρτώμενες ἀπὸ αὐτὴν ἐπισκοπές. Συνολικὰ καταγράφονται εἴκοσι τέσσερις ἐνορίες καὶ δυὸ μοναστηριακὰ ἱδρύματα. Οἱ ἐγγραφές δὲν ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὸν ἀκόλουθο τύπο: τοπωνύμιο, ὀνομασία κεντρικοῦ ναοῦ τοῦ οἰκισμοῦ καὶ στοιχεῖα κτηματικῆς περιουσίας του. Ὁ ἴδιος τύπος ἐγγραφῆς ἀκολουθεῖται καὶ στὴν περίπτωση τῶν δυὸ μοναστηριῶν τῆς ἐπισκοπῆς. Οἱ οἰκονομικῆς φύσεως πληροφορίες δὲν ἐλκύουν τὸ ἐνδιαφέρον καθὼς οἱ ἐνορίες δὲ διαθέτουν τίποτα ἀπολύτως, ἐνῶ οἱ μονές ἔχουν πενιχρὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα¹¹.

Μιὰ πρόχειρη ὀμαδοποίησι τῶν ἀναφερομένων οἰκισμῶν μὲ βάση τὴ σημερινὴ ὀργάνωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσης ἀποτυπώνει τὴν ἀκόλουθῃ εἰκόνα¹²:

9. ΒΕΗΣ, Ἐκφρασις, 189.

10. Τὸ ἀρχεδιακὸ αὐτὸ ὕλικὸ ἐκδίδεται σταδιακὰ ἀπὸ τὸ κ. Κων/νο Ντόκο, βλ. ΝΤΟΚΟΣ Κ., “Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐκκλησιαστικὴ περιουσία κατὰ τὴν περίοδο τῆς Β΄ Ἐνετοκρατίας. Ἀνέκδοτα ἐγγραφὰ ἐκ τῶν ἀρχείων Ἐνετίας”, *BNJ* 21 (1971-74), 43-168 καὶ 22 (1977-1984), 287-374.

11. ΝΤΟΚΟΣ, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ, 330-332.

12. Γιὰ τὴν ἰσχύουσα ὀργάνωση τοῦ πρώτου βαθμοῦ τοπικῆς αὐτοδιοικήσης βλ. www.ypes.gr/Kapodistriasis/greek/Kapo/ie4ver.html (12 Μαρτίου 2009).

- Δήμος Κροκεῶν : Λυκοβουνό¹³.
- Δήμος Σκάλας: Σκάλα¹⁴, Κράμισα¹⁵, Φιλήσι¹⁶, Βρονταμᾶς¹⁷, Λεήμονας¹⁸, Σεϊνταλί (σημ. Ταξιάρχης)¹⁹, Τσάσι (σημ. Περιστέρι)²⁰, Στέφανο²¹, Βουβά-
λια²².
- Δήμος Ἐλους: Βλαχιώτης²³, Μυρτιά²⁴, Μπεζάνι (σημ. Ἄνω Γλυκόβρου-
ση)²⁵, Ντουραλή (σημ. Ἐλος)²⁶, Γούβες²⁷.

13. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 2242. Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ ἐρημωμένου πλέον οἰκισμοῦ, ποῦ βρί-
σκεται βορειοανατολικά τοῦ Δ.Δ. Δαφνίου τοῦ Δήμου Κροκεῶν βλ. ΜΥΩΝΑΚΟΥ ΣΤ. Α., *Τὸ*
Δαφνὶ τῆς Σπάρτης καὶ τὰ γύρω χωριά (ἱστοριογραφικὴ - κοινωνιογραφικὴ καὶ λαογραφικὴ με-
λέτη), Ἀθήνα 1966, σ. 41-50· ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμᾶς*, σ. 50-54· ΔΙΑΜΑΝΤΗ, Κροκεές, 396-398.

14. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 3768. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 111-116
καὶ WAGSTAFF, *Helos Plan*, σ. 103-111.

15. Ἡ παράλληλη ἀνάγνωση τῶν οἰκισμῶν τῆς ἀπογραφῆς Grimani (1700) μὲ αὐτοὺς τῆς
καταγραφῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας τῆς Πελοποννήσου (τελευταία πενταετία τοῦ 17^{ου}
αἰ.) ἀποτελέσκει τὴν ἀφετηρία γιὰ τὴν πρόταση ταυτίσεως τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ μὲ τὴν οἰκιστικὴ
μονάδα Gramella τῆς καταγραφῆς Grimani καὶ κατ' ἐπέκταση μὲ τὸ χωριὸ Γράμμουσα (σημ.
Ἄνθοχώρι), ἐφόσον ἰσχύει ἡ ἄποψη τοῦ Β. Παναγιωτοπούλου (ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*,
σ. 309 καὶ ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 385).

16. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 4237. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 119.

17. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 762. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμᾶς*.

18. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 2097. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. WAGSTAFF, *Helos Plan*, σ. 98-101.

19. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 96.

20. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 3320. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 117-119
καὶ WAGSTAFF, *Helos Plan*, σ. 101-103.

21. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς δὲ μνημονεύεται στὴν καταγραφὴ Grimani (ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πλη-*
θυσμός, 307-312 γιὰ τοὺς λακωνικοὺς οἰκισμοὺς) καὶ δὲν περιλαμβάνεται στὰ λήμματα τοῦ λε-
ξικοῦ τῶν πελοποννησιακῶν οἰκισμῶν τοῦ Πίκουλα. Προφανῶς, πρόκειται γιὰ τὸν οἰκισμό Στε-
φανά στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς κοιλάδας τοῦ Ἐλους. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*,
ἀρ. 3951.

22. Ὁ οἰκισμὸς αὐτός, ποῦ μνημονεύεται στὴν καταγραφὴ τοῦ Grimani ὡς Vuaglia (ΠΑΝΑ-
ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 310), ἐντάσσεται ἀπὸ τὸν Πίκουλα στοὺς ἀταύτιστους οἰκισμοὺς
(ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 724). Προφανῶς, πρόκειται γιὰ τὴν ὁμώνυμη ἀγροτικὴ περιοχὴ νότια
τῆς Σκάλας σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία τῶν κ. κ. Γεωργίου Χιώτη καὶ Νίκου Μπαϊράμη, κα-
τοίκων Σκάλας, πρὸς τοὺς ὁποίους ἐκφράζονται θερμὲς εὐχαριστίες.

23. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 706. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 109-111.

24. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 2924. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 120.

25. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 884. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 125-127.

26. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 1129. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 121.

27. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 900. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 133-135.

- Δήμος Νιάτων : Νιάτα²⁸, Ἀπιδιά²⁹.
- Δήμος Γερονθρῶν : Γεράκι³⁰, Καρίτσα³¹, Ἀλεποχώρι³², Τζόλια³³.
- Δήμος Θεραπνῶν : Ζούπενα (σημ. Ἁγ. Ἀνάργυροι)³⁴, Ζαραφώνα (σημ. Καλλιθέα)³⁵, Ἀγριάνοι³⁶.
- Ἡ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίας Δάφνης καθὼς καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου βρίσκονται στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῶν Δήμων Θεραπνῶν καὶ Γερονθρῶν³⁷.

Μιὰ σημείωση στὸ τέλος τοῦ καταλόγου τῶν ἐγγραφῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτῆς ἐπαρχίας προκαλεῖ ἐπιφυλάξεις σχετικὰ μὲ τὸ κατὰ πόσο περιλαμβάνονται ὅλοι οἱ οἰκισμοὶ τῆς περιοχῆς δικαιοδοσίας της. Ἡ σημείωση αὐτὴ ἀναφέρει ὅτι “εἶναι ἀκόμα καὶ ἄλλες ἐκκλησίες εἰς τὴν αὐτὴν ἐπισκοπὴν ὅμως μὴν ἔχοντας καμία ὑποστατικά δὲν ἐγράφησαν”³⁸. Ἡ παράλληλη ἀνάγνωση τοῦ τεκμηρίου αὐτοῦ μὲ τὴν καταγραφή Grimani (1700) ὑποδεικνύει ὅτι οἱ ἐνορίες τῆς ἐπισκοπῆς Ἐλους δὲν ἐντάσσονταν ὅλες στὸ territorio τοῦ Ἐλους ἀλλὰ καὶ στὰ ὅμορα τῶν Χρυσάφων, Μονεμβασίας καὶ Μυστρά³⁹. Κατὰ συνέπεια, ἡ προ-

28. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 3001. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 135-137.

29. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 448. Γιὰ τὸν οἰκισμό αὐτὸ βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Ἐπαρχία*, σ. 127-133.

30. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 821. Γενικά γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ Γερακίου βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*.

31. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 1535.

32. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 327.

33. Ὁ οἰκισμὸς αὐτὸς πρέπει μᾶλλον νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν οἰκισμό Ciglia (Τζίλια) τῆς καταγραφῆς Grimani, (ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 309, ὅπου δὲν σημειώνεται κάποια πρόταση ταύτισεως). Ὁ Πίκουλας, περιλαμβάνει τὸν οἰκισμό Ciglia στὶς ἀταύτιστες οἰκιστικὲς μονάδες (ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 4175). Γιὰ τὸν ἐγκαταλελειμμένο καὶ ἐρημωμένο σήμερα οἰκισμό βλ. ΔΡΕΠΑΝΙΑΣ, *Βρονταμάς*, σ. 58-59.

34. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 81.

35. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 1333.

36. ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, ἀρ. 265. Γιὰ τὸ τοπωνυμικὸ βλ. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ Δ. Β., “Τοπωνύμια Λακεδαιμόνος (Ἀγριάνοι, Γχοριτσᾶ, Βουτιάνοι, Σουσιάνοι)”, *Λακωνικά* ἔτος 5^ο - τεύχ. 28 (1968), 115-117 καὶ *Λακωνικά* ἔτος 5^ο - τεύχ. 29 (1968), 140.

37. Γιὰ τὰ μοναστηριακὰ αὐτὰ ἰδρύματα, πού βρίσκονται στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τοῦ Γερακίου, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, 292-299 (Προφήτης Ἡλίας Δάφνης) καὶ 344-348 (Πρόδρομος) καθὼς καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, 445-447.

38. ΝΤΟΚΟΣ, *Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ*, 332.

39. Γιὰ τὴ διοικητικὴ ὀργάνωση τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ διάρκειά της Β' Ἐνετοκρατίας βλ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 162-170.

σπάθεια διαπιστώσεως του αριθμού και της ταυτότητας των οικισμών, που παραλείπονται από το κείμενο της καταγραφής αυτής, με βάση τα δεδομένα της πολιτικής διοικητικής διαιρέσεως κρίνεται έπισηφαλής έφοσον τα όρια μιας έκκλησιαστικής έπαρχίας δεν είναι υποχρεωτικό να ταυτίζονται με αυτά της αντίστοιχης διοικητικής περιφέρειας του Rengo di Morea. Πάντως, ή παράλληλη ανάγνωση της καταγραφής του Grimani με την περίπου σύγχρονη απογραφή της πελοποννησιακής έκκλησιαστικής περιουσίας υποδεικνύει ότι από το τεκμήριο με την καταγραφή της περιουσίας της έπισκοπής Έλους άπουσιάζουν οι άκόλουθοι οικισμοί του territorio Έλους: Λεβέτσοβα (σημ. Κροκεές)⁴⁰, Άλάμπεη (σημ. Πανηγυρίστρα)⁴¹, Πρινίκος (σημ. Άστέρι)⁴², Μπάμπα, Μούρσει, Χωρέμι και Κιάμαλι⁴³. Οι οικισμοί αυτοί της διοικητικής έπαρχίας του Έλους μπορεί να μην περιλαμβάνονται στον κατάλογο των ένοριών της έπισκοπής Έλους άλλά κατά πάσα πιθανότητα υπάγονταν σε αυτήν με εξαίρεση τα Λεβέτσοβα (σημ. Κροκεές), που άπαντούν στην καταγραφή της έκκλησιαστικής περιουσίας ως ένορία της έπισκοπής Καρουπόλεως⁴⁴.

Τό άνωτέρω άρχειακό ύλικό υποδεικνύει ότι μεταξύ των άλλων και τα χωριά Άπιδιά, Νιάτα, Γουΐβες και Μπεζάνι (σημ. Άνω Γλυκόβρυση) υπάγονταν έκκλησιαστικά στην έπισκοπή Έλους. Όστόσο, ένα πατριαρχικό έγγραφο του τέλους της δεκαετίας του 1720 άποκαλύπτει μιá πρόσκαιρη μεταβολή της νοτιοανατολικής όριοθετικής γραμμής της έπισκοπής. Στο έγγραφο αυτό, που έκδόθηκε τό 1727, μνημονεύεται ότι ό έπίσκοπος Έλους Ίωακείμ Σιδηρόπουλος

40. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 309· ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, άρ. 1962. Για τον οικισμό αυτό βλ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Κροκεές*, 395 κ. έξ.

41. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 309· ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, άρ. 3191. Για τον οικισμό αυτό βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Έπαρχία*, σ. 116-117.

42. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 309· ΠΙΚΟΥΛΑΣ, *Λεξικό*, άρ. 543. Για τον οικισμό αυτό βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Έπαρχία*, σ. 121-124.

43. ΠΑΝΑΓΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός*, σ. 309-310. Οι οικισμοί Μπάμπα, Μούρσει, Χωρέμι και Κιάμαλι δεν ύφίστανται πλέον. Όστόσο, τα τοπωνύμια διατηρούνται σε άγροτικές έκτάσεις στην ευρύτερη περιοχή της Σκάλας και του Βλαχιώτη, όπου δεν έχουν διαπιστωθεί έρείπια κτισμάτων. Οι πληροφορίες αυτές όφείλονται στην κ. Παρασκευή Μαρκάκου, καθηγήτρια του ΓΕΛ Σκάλας και κατοίκου του Δ.Δ. Μυρτιάς του Δήμου Έλους.

44. Archivio di Stato di Venezia, Archivio Grimani dai Servi, Busta 54/57, f. 546^ι. Τό τμήμα αυτό της καταγραφής της έκκλησιαστικής περιουσίας δεν έχει δημοσιευθεί άκόμα. Για τό λόγο αυτό όφείλονται θεριμές εύχαριστίες στον κ. Κων/νο Ντόκο, που είχε την καλοσύνη να μου έπιτρέψει να τό συμβουλευτώ και να τό άξιοποιήσω.

διαμαρτυρήθηκε στην πατριαρχική σύνοδο επειδή ο μητροπολίτης Μονεμβασίας Γρηγόριος Σωτήρης ό έξ Άθηνών είχε παράνομα έντάξει στην έκκλησιαστική του δικαιοδοσία τὰ τέσσερα αυτά χωριά. Άφορμή για την ένέργεια αυτή ύπῆρξε τὸ γεγονός ότι ό επίσκοπος Ίωακείμ άναγκάστηκε νά δανειστεί χρήματα από τόν προκάτοχο τού μητροπολίτη Γρηγορίου, τὸ μητροπολίτη Γεράσιμο Λετίτζη από την Κρήτη, με ένέχυρο τὰ τέσσερα αυτά χωριά. Όμως, ό επίσκοπος Ίωακείμ κατόρθωσε νά άποπληρώσει τὸ χρέος του πριν από τή μετάθεση τού Γερασίμου στη μητρόπολη Κρήτης (1725) φροντίζοντας νά λάβει και τή σχετική έξοφλητική άπόδειξη. Ό διάδοχος, όμως, τού μητροπολίτη Γερασίμου παράβλεψε τὸ γεγονός αυτό και συνέχισε νά κατέχει τούς οικισμούς. Η πατριαρχική σύνοδος καταδίκασε την ένέργεια αυτή τού μητροπολίτη Μονεμβασίας και έπιδίκασε τὰ χωριά Γουΐβες, Νιάτα, Άπιδιά και Μπιζάνι (σημ. Άνω Γλυκόβρουση) στη δικαιοδοσία τής επισκοπής Έλους⁴⁵.

Τὸ περιεχόμενο τού πατριαρχικού αυτού έγγραφου προσφέρει όρισμένες άξιόλογες πληροφορίες για τὸ υπό έξέταση ζήτημα. Η πρωταρχική είναι αυτή τής μεταβολής τού καθεστώτος τής έκκλησιαστικής ύπαγωγής τών τεσσάρων οικισμών. Η μεταβολή αυτή φαίνεται ότι ἦταν πρόσκαιρη. Σύμφωνα με τὸ άρχαικό αυτό τεκμήριο, ή παραχώρηση τών τεσσάρων οικισμών πραγματοποιήθηκε στα χρόνια τού επισκόπου Ίωακείμ Σιδηρόπουλου και τού μητροπολίτη Γερασίμου Λετίτζη⁴⁶. Η θητεία τού πρώτου τοποθετείται στην περίοδο 1718-1734/35, ένῶ τού δευτέρου στην περίοδο 1720-1725⁴⁷. Έπομένως, ή μεταβολή αυτή έγινε κατά τή διάρκεια τής πρώτης πενταετίας τής δεκαετίας τού 1720 και ίσχυσε μέχρι τὸ 1727, όποτε έκδόθηκε τὸ πατριαρχικό έγγραφο. Κατά συνέπεια, ή διάρκεια τής μεταβολής αυτής δέν πρέπει νά ἦταν μεγαλύτερη από έπτά χρόνια, έφόσον θεωρηθεϊ ότι τὸ δάνειο έκδόθηκε κατά τὸ πρώτο έτος τής θητείας τού Γερασίμου Λετίτζη ως μητροπολίτη Μονεμβασίας.

Παράλληλα, όμως, έπιβεβαιώνονται τὰ σχετικά με την άτυπη παράδοση τής επισκοπικής διαίρεσης τής περιφέρειας τής Μητροπόλεως Μονεμβασίας

45. MANSI, vol. 37, col. 1033-1036. Για τὸ θέμα αυτό βλ. ΠΛΑΓΙΑΝΝΗΣ Δ. Ι., “4 χωριά τής επισκοπής Έλους ένέχυρον εις τόν Μητροπολίτην Μονεμβασίας”, *Σπαρτιατικά Χρονικά*, έτος 2^ο - φ. 23-24 (1939), 10-11 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, σ. 325-326.

46. MANSI, vol. 37, col. 1033-1034.

47. Για τόν επίσκοπο Ίωακείμ Σιδηρόπουλο βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, σ. 324-327 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σ. 444, ένῶ για τὸ μητροπολίτη Γεράσιμο Λετίτζη από την Κρήτη βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, σ. 361, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία.

καθώς δὲν γίνεται καμία μνεία ἐγγράφου, ὅπου καταγράφονται τὰ ὄρια κάθε ἐπισκοπικῆς ἐπαρχίας. Τὰ τεκμήρια, πὸν ἀξιοποιοῦνται ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ σύνοδο γιὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἀπόφασης, περιορίζονται στὴν ἐξοφλητικὴ ἀπόδειξη καὶ σὲ ἓνα ἐγγράφο, πὸν ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἐπίσκοπο Βρεσθένης, τοὺς κληρικούς καὶ τοὺς λαϊκοὺς τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους καθὼς καὶ τῆς μητροπόλεως Λακεδαιμονίας⁴⁸. Πουθενὰ δὲν γίνεται μνεία αὐτοκρατορικῷ χρυσοβούλου, πατριαρχικῆς ἀποφάσεως ἢ ἔστω ἐνετικῷ ἢ ὀθωμανικῷ ἐγγράφου. Ἐπιπλέον, τονίζεται ὅτι τὰ τέσσερα αὐτὰ χωριὰ ἐντάσσονταν ἐξ ἀρχῆς στὴ δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους⁴⁹.

Ἐνα ἄλλο τεκμήριο, πὸν προσφέρει πληροφορίες γιὰ τὶς ἐνορίες τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους, προέρχεται ἀπὸ τὴ στατιστικὴ δραστηριότητα τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς. Συγκεκριμένα, πρόκειται γιὰ καταγραφή, πὸν ἐστάλη στὶς 22 Νοεμβρίου 1829 στὴ Γραμματεία τῆς Θρησκείας ἀπὸ τὸν τοποτηρητὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους ἐπίσκοπο Παμφύλου Κύριλλο. Σὲ αὐτὴ σημειώνονται ὀνομαστικὰ οἱ οἰκισμοί, ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, ἡ ὀνομασία τῶν ναῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν καὶ τέλος ἡ κατάσταση διατήρησης τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἰδρυμάτων καθὼς καὶ ἡ περιουσία τους. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν ἐπισκοπὴ Ἑλους, τὸ ἀρχαιακὸ αὐτὸ ὑλικὸ περιλαμβάνει δεκαοκτὼ χωριὰ μὲ εἴκοσι τέσσερις ἐκκλησίες καὶ δυὸ μοναστηριακὰ ἰδρύματα⁵⁰.

Ἡ ἀποτύπωση τῶν ἀναφερομένων στὴ στατιστικὴ αὐτὴ ἔρευνα οἰκισμῶν τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλους, σύμφωνα μὲ τὴν ἰσχύουσα ὀργάνωση τῆς τοπικῆς αὐτοδιοικήσεως, παρουσιάζει τὴν κατωτέρω μορφή:

- Δῆμος Σκάλας: Σκάλα, Σεϊνταλί (σημ. Ἁγ. Ταξιάρχης), Λεήμονας, Τσάσι (σημ. Περιστέρι), Ἀλάμπη (σημ. Πανηγυρίστρα), Φιλήσι, Γράμμουσα, Βρονταμᾶς,
- Δῆμος Ἑλους: Ντουραλῆ (σημ. Ἑλος), Πρίνικος (σημ. Ἀστέρι), Βλαχιώτης, Μυρτιά
- Δῆμος Γερονθῶν: Γεράκι, Ἀλεποχώρι, Καρίτσα, Τζίλια⁵¹.

48. MANSI, vol. 37, col. 1033.

49. MANSI, vol. 37, col. 1034.

50. ΜΠΕΛΙΑ, Μοναστηριακά, 342 καὶ 364-367. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι πρῶτος τὴν καταγραφή αὐτὴ ἐξέδωσε ὁ Ἡλ. Παπαθανασόπουλος, “Ἡ παιδεία καὶ ὁ Κλήρος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπαναστάσεως”, *Λακωνικά*, ἔτος 7°, τευχ. 39 (1970), 82-84 χωρὶς σχόλια.

51. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 33.

- Δήμος Θεραπνῶν: Ζαραφώνα (σημ. Καλλιθέα), Ἄγριάνοι.
- Ἡ Μονὴ τοῦ Προφήτη Ἡλίας Δάφνης καθὼς καὶ ἡ Μονὴ τοῦ Τιμίου Προδρόμου βρίσκονται στὴν περιοχὴ μεταξὺ τῶν Δήμων Θεραπνῶν καὶ Γερωνθρῶν.

Σὲ πρώτη φάση, ἡ σύγκριση τοῦ τεκμηρίου αὐτοῦ μὲ τὸ ἀντίστοιχο τῆς ἐνετικῆς περιόδου ἀναδεικνύει διαφορὲς ὡς πρὸς τῶν ἀριθμὸ τῶν ἐνοριῶν τῆς ἐπισκοπῆς καθὼς τὸ πρῶτο περιλαμβάνει εἴκοσι τέσσερις ἐνορίες ἐνῶ τὸ δεύτερο δεκαοκτώ, δηλαδὴ ἕξι λιγότερες. Πέρα, ὅμως, ἀπὸ τὴν ἀριθμητικὴ διαφορὰ, παρατηρεῖται ὅτι ὀρισμένες ἐγγραφὲς τοῦ πρώτου τεκμηρίου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ ἄλλες στὸ δεύτερο. Πιὸ συγκεκριμένα, οἱ οἰκιστικὲς μονάδες τῶν Βουβαλιῶν, τοῦ Στεφάνου (Στεφανιάς), τοῦ Λυκοβουνοῦ, τῆς Ἀπιδιάς, τῶν Γουβῶν, τῶν Νιάτων καὶ τοῦ Μπεζανίου (σημ. Ἄνω Γλυκόβρουση) ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴ στατικὴ ἐργασία τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια, ὅπου περιλαμβάνονται οἱ ἄγνωστοι στὸ ἐνετικὸ τεκμήριο οἰκισμοὶ Ἀλάμπη (σημ. Παναγγυρίστρα) καὶ Πρινίκος (σημ. Ἀστέρι).

Τὰ Βουβάλια δὲν ὑφίστανται πλέον ὡς οἰκισμός. Τὸ τοπωνύμιο διασώζεται σὲ περιοχὴ νότια τῆς Σκάλας. Στὴν περιοχὴ αὐτὴ, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ πυκνὴ βλάστηση, δὲν διακρίνονται ἐρείπια. Πιθανῶς, ἡ ἀπουσία του ἀπὸ τὴ στατιστικὴ μελέτη τῆς καποδιστριακῆς περιόδου νὰ ἀποτελεῖ ἕνα *terminus ante quem* γιὰ τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ οἰκισμοῦ αὐτοῦ. Ἄλλωστε, ἡ ἐκ παραλλήλου ἀνάγνωση τῶν ἀπογραφῶν τῆς ἐνετικῆς περιόδου μὲ τὸ τεκμήριο τῆς καποδιστριακῆς περιόδου συμβάλλει στὴ διαπίστωση ἑνὸς ἰκανοῦ ἀριθμοῦ ἐρημωμένων οἰκισμῶν στὴν πεδιάδα τοῦ Ἑλους⁵².

Τὰ χωριὰ τοῦ Λυκοβουνοῦ καὶ τῆς Στεφανιάς μνημονεύονται σὲ ἀντίστοιχη στατιστικὴ ἐργασία τῆς καποδιστριακῆς περιόδου ὑπὸ τὴ δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς Μαλτζίνης, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὰ Λεβέτσοβα (σημ. Κροκεές) καὶ τὸ Δαφνί⁵³. Τὰ μέχρι στιγμῆς δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν τὸν προσδιορισμὸ τῆς χρονικῆς περιόδου μεταβολῆς τοῦ καθεστῶτος ἐκκλησιαστικῆς ὑπαγωγῆς τῶν οἰκι-

52. Βλ. ἀνωτέρω σημ. 22 καὶ 43. Γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐρημωμένων χωριῶν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο βλ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ – ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ ΕΛΕΝΗ, “Ἐρημωμένα χωριὰ στὴν Ἑλλάδα. Ἕνας προσωρινὸς ἀπολογισμὸς” στὸ: ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΤΑΣ (ἐπιμ.), *Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωριῶν στὰ χρόνια τῆς Ὀθωμανικῆς Κυριαρχίας (15^{ος}-19^{ος} αἰῶνας)*, Ἀθήνα 1979, σ. 195-227.

53. ΜΠΕΛΙΑ, *Μοναστηριακά*, 368.

σιμῶν αὐτῶν. Πιθανῶς, νὰ συνδέεται μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεως τῆς ἐπισκοπῆς Μαλτζίνης, πού ἐμφανίζεται κάτω ἀπὸ ἀδιευκρίνιστες συνθῆκες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 18^{ου} αἰῶνα⁵⁴. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ αὐτὴ ἐπαρχία περιελάμβανε τὰ λεγόμενα Μπαρδουνοχώρια, δηλαδή τὰ χωριά τοῦ νότιου τμήματος τῆς ἐπαρχίας Λακεδαίμονος⁵⁵. Ἀρχικά, στὴν περιοχὴ αὐτὴ δὲν ἐντάσσονταν οἱ οἰκισμοὶ Λυκοβουνὸ καὶ Στεφανιά, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ μιὰ σειρά ἐνετικῶν τεκμηρίων⁵⁶. Ὡστόσο, σὲ ἀρχεαῖο ὕλικὸ τῆς περιόδου τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Καποδίστρια φαίνεται ὅτι οἱ οἰκισμοὶ αὐτοὶ ἐντάχθηκαν στὴν ἀνωτέρω γεωγραφικὴ ἐνότητα⁵⁷. Ἡ μεταβολὴ αὐτὴ, ὅπως καὶ ἡ ἀλλαγὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστῶτος τῶν συγκεκριμένων οἰκισμῶν, κατὰ πᾶσα πιθανότητα συνδέεται μὲ τὴ δραστηριότητα καὶ τὶς βιαιοπραγίες τῶν Τουρκαλβανῶν, πού κυριαρχοῦν στὸ χῶρο αὐτὸ τῆς Λακωνίας⁵⁸.

Ἡ σιωπὴ τῶν πηγῶν δὲ διευκολύνει τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀπουσίας τῶν οἰκισμῶν Μπεζάνι (σημ. Ἄνω Γλυκόβρουση), Γουῖβες, Ἄπιδιά καὶ Νιάτα ἀπὸ τὸν κατάλογο τῆς καποδιστριακῆς ἐποχῆς. Σύγχρονα τεκμήρια ἐπιβεβαιώνουν ὅτι τὰ χωριά αὐτὰ δὲν εἶχαν ἐρημώσει κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἐπαναστάσεως παρὰ τὶς

54. Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Μαλτζίνης, πού ἐξαρτιόταν ἀπὸ τὴ μητρόπολη Λακεδαμονίας, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἱστορία*, σ. 274-276.

55. Σύμφωνα μὲ τὸν Γεορ. Καψάλη, ἡ περιοχὴ αὐτὴ συνορεύει στὰ βόρεια μὲ τὸ λεκανοπέδιο τοῦ Εὐρώτα, στὰ δυτικὰ μὲ τὴν Ἐξω Μάνη, στὰ νότια μὲ τὴν κάτω Μάνη καὶ στὰ ἀνατολικά μὲ τὶς ἀπέναντι τῶν Τρινήσων λακωνικὲς ἀκτὲς καὶ τὸ Βασιλοπόταμο (ΚΑΨΑΛΗΣ ΓΕΡ., “Ἡ Βαρδούνια καὶ οἱ Τουρκοβαρδουνιώτες”, *Πελ* 2 (1957), 91).

56. Γιὰ τὰ χωριά, πού συναποτελοῦσαν τὴν ἐνότητα τῶν Μπαρδουνοχωρίων, βλ. ΚΟΜΗΣ Κ., *Πληθυσμὸς καὶ οἰκισμοὶ τῆς Μάνης 15^{ης}-19^{ης} αἰῶνας* (Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Δωδώνη: Παράρτημα ἄρ. 57), Ἰωάννινα 1995, σ. 400-408.

57. Ὁ πρωτοσύγκελος Ἀμβρόσιος Φραντζῆς, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἱστοριογράφους τῆς Ἐπαναστάσεως, περιλαμβάνει τὰ τέσσερα αὐτὰ χωριά στὸν κατάλογο τῶν Μπαρδουνοχωρίων (ΦΡΑΝΤΖΗΣ ΑΜΒΡ., *Ἐπιτομὴ τῆς Ἱστορίας τῆς Ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τόμ. Α', ἐν Ἀθήναις 1839, σ. 437). Ἐπίσης, οἱ κάτοικοι τῶν χωριῶν αὐτῶν ἀποστέλλουν ἐνυπόγραφες ἀναφορὲς πρὸς τὸν ἔκπακτο ἐπίτροπο Λακωνίας καὶ Κάτω Μεσσηνίας Γ. Ψύλλα τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1828 μαζί μὲ τοὺς κατοίκους τῶν ἄλλων χωριῶν τῆς Μπαρδουνίας, ὅπου περιγράφονται τὰ ὅσα υπέστησαν ἀπὸ τοὺς Τουρκαλβανούς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς δευτέρας Ὀθωμανοκρατίας (1715-1821). Σχετικὰ βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. Β., “Δημογραφικὲς καὶ οικονομικὲς συνέπειες τῆς κυριαρχίας τῶν Τουρκαλβανῶν στὰ Βαρδουνοχώρια Λακωνίας τὴν περίοδο τῆς Δεύτερας Τουρκοκρατίας”, *ΛακΣπ* 16 (2002), 348-349, 353, 357.

58. Γιὰ τὴ δράση τῶν Τουρκαλβανῶν τῆς Μπαρδουνίας βλ. ΚΑΨΑΛΗΣ ΓΕΡ., ὅ.π., 111-124· ΝΙΚΟΛΑΟΥ Γ. Β., ὅ.π.

συμφορές και την πληθυσμιακή συρρίκνωση, πού είχαν ύποστει και ιδιαίτερα από τις επιδρομές των στρατευμάτων του Ίμπραήμ. Παράλληλα, όμως, δέ μνημονεύουν καμιά μεταβολή του καθεστώτος εκκλησιαστικής υπαγωγής τους με αποτέλεσμα να επιτρέπουν τή διατύπωση μόνο εικάσιων⁵⁹.

Τò γεγονός ότι τò εκκλησιαστικό καθεστώς των τεσσάρων αυτών οικισμών είχε αποτελέσει αντικείμενο διαμάχης μεταξύ του επισκόπου Έλους Ίωακείμ Σιδηρόπουλου και του μητροπολίτη Μονεμβασίας Γρηγορίου Σωτήρη επιτρέπει τήν εικάσια ότι ó μητροπολίτης Γρηγόριος ή κάποιος διάδοχός του κάτορθωσε με κάποιον τρόπο να ανατρέψει τήν απόφαση τής πατριαρχικής συνόδου με τήν όποία καταδικαζόταν ή προσπάθειά του να οικειοποιηθεί τούς οικισμούς αυτούς. Οί δυο κώδικες τής μητροπόλεως Μονεμβασίας, όπου καταγράφονται οί διοικητικές πράξεις τής μητροπόλεως, οί δωρεές πρòς αυτήν καθώς και τὰ περιουσιακά της στοιχεία κατά τήν περίοδο από τίσ άρχές του 18^{ου} αϊ. μέχρι και τὰ μέσα του 19^{ου} αϊ., δέν περιέχουν κάποια σχετική πληροφορία⁶⁰. Παράλληλα, τò υπόμνημα του τοποτηρητή τής μητροπόλεως Μονεμβασίας Γεράσιμου Παγώνη πρòς τόν Ίωάννη Καποδίστρια παραμένει άδημοσίευτο χωρίς να είναι δυνατό να διαπιστωθεί κατά πόσο τò κείμενο αυτό περιέχει κάποια σχετική πληροφορία⁶¹.

Όστόσο, τò συναξάρι του νεομάρτυρα Ίωάννη από τίσ Γουβες τής Λακωνίας, πού συντάχθηκε από τόν ιεροδιάκονο Πανάρετο Άγγελόπουλο στα 1820, φαίνεται ότι περιέχει μιá λεπτομέρεια πολύτιμη για τò υπό εξέταση ζήτημα. Ή μητέρα του νεομάρτυρα μετέφερε κάποια στιγμή τὰ ιερά λείψανα στην γενέτειρά της, τίσ Γουβες τής Λακωνίας. Ή θαυματουργική τους δράση τὰ έκανε γνωστά σε όλη τήν ευρύτερη περιοχή με αποτέλεσμα ó μητροπολίτης Μονεμβασίας

59. ΠΕΤΡΑΚΑΚΟΣ Δ. Α., *Μονεμβασία και Επίδαυρος Λιμηρά μετά τήν Έπανάστασιν του 1821 (Έκ των άρχείων)*, Άθήναι 1933, σ. 24-26 (Μπεζάνι), 27-28 (Άπιδιά), 20 (Γουβες), 30-31 (Νιάτα)· ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., “Στατιστικά Στοιχεία τής έπαρχίας Έπιδάυρου Λιμηράς κατά τò 1828”, *ΛακΣπ* 5 (1980), 93-95 (Μπιζάνι), 98 (Γουβες), 98-100 (Άπιδιά) και 100-101 (Νιάτα).

60. ΒΕΗΣ, “Έκφρασις, 191-208 και ΒΕΗΣ Ν. Α., “Ο τρίτος κώδιξ τής Μητροπόλεως Μονεμβασίας και Καλαμάτας”, *ΕΜΑ* 6 (1956), 3-58.

61. Για τò υπόμνημα του Γερ. Παγώνη και τὰ προβλήματα γύρω από τήν έκδοσή του βλ. ΣΚΑΓΚΟΣ Ν. Ι., “Υπόμνημα του Γεράσιμου Παγώνη περι τής Έπαρχίας Μονεμβασίας (16 Όκτ. 1828)”, *Πελ.* 27 (2003-2004), 49 κ. έξ. Για τò Γεράσιμο Παγώνη βλ. ΧΩΡΑ Γ. ΑΘ., “Ο έποικισμός του λιμένος Άρχαγγέλου Μονεμβασίας και ή ιερατική οικογένεια Παγώνη”, *ΛακΣπ* 5 (1980), 129 σημ. 2.

Χρυσάνθος Παγώνης νά ἐπιθυμῆ νά τὰ ἐπισκεφθεῖ καί νά τοὺς ἀποδώσει τιμές. Τὰ ἱερά λείψανα, ὅμως, εἶχαν περάσει στήν κυριότητα τοῦ παλαιοῦ ἱερέα τοῦ χωριοῦ, τοῦ πάπα-Γιάννη Κανσοκαλύβα. Ὁ τελευταῖος εἶχε ἐγκαταλείψει τὸ χωριὸ ἐξαιτίας ἠθικῶν παραπτώματων καί εἶχε ἐγκατασταθεῖ σὲ ἄλλο οἰκισμὸ μὲ ἀποτέλεσμα νά μὴν μπορεῖ ὁ ἱερόρχης νά τὰ προσκυνήσῃ⁶². Πιὸ συγκεκριμένα, τὸ συναξάρι ἀναφέρει ὅτι ὁ ἱερέας μετοίκησε εἰς ἓν ἄλλο χωρίδιον τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλous. Ἡ ἐπιμεριστικὴ ἀντωνυμία ἄλλο τοῦ ἀγιολογικοῦ αὐτοῦ κειμένου ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ χωριὸ, ὅπου μετοίκησε ὁ ἱερέας, ἐντασσόταν στήν ἴδια ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία μὲ τὶς Γουῖβες, ὅπου κατοικοῦσε πρωτίτερα. Ἐπομένως, τὸ καθεστῶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑπαγωγῆς τοῦ οἰκισμοῦ τῶν Γουβῶν δὲν εἶχε μεταβληθεῖ μέχρι τὸ ἔτος τῆς σύνταξης τοῦ ἀγιολογικοῦ αὐτοῦ κειμένου, δηλαδὴ τὸ ἔτος 1820. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶλλον πρέπει νά ἐπεκταθεῖ καί στὰ ἄλλα τρία χωριά, πού ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς καποδιστριακῆς περιόδου (Ἀπιδιά, Νιάτα, Μπεζάνι / σμ. Ἄνω Γλυκόβρυσση) μολονότι δὲν ὑπάρχει κάποια σχετικὴ μαρτυρία, ὅπως στήν περίπτωση τῶν Γουβῶν.

Κατὰ συνέπεια, εἶναι δυνατό νά ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἀπουσία τῶν οἰκισμῶν αὐτῶν ὀφείλεται σὲ ἐλλιπῆ πληροφόρηση τοῦ συντάκτη τοῦ καταλόγου. Ὁ κατάλογος αὐτός, ὅπως ἔχει ἤδη σημειωθεῖ, ὑποβλήθηκε στήν Γραμματεία τῆς Θρησκείας ἀπὸ τὸν τοποτηρητὴ τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλous, ἐπίσκοπο Παμφύλου Κύριλλο. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτὸς ἀνέλαβε τὴ διαποίμανση τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλous ὡς τοποτηρητῆς κατὰ τὸν Αὐγούστο τοῦ 1822⁶³. Ὁ προκάτοχός του, ὁ ἐπίσκοπος Ἄνθιμος Σκαλιστήρης, εἶχε πεθάνει στήν Τριπολιτσά ἀπὸ τύφο, πού ἔπλη-

62. Ἀκολουθία τοῦ Ἁγίου Ἐνδόξου Νεομάρτυρος Ἰωάννου τοῦ ἐκ Μονεμβασιάς μὲν, ἐν Λαρίσῃ δὲ κατὰ τὸ 1773 Σωτήριον ἔτος μαρτυρήσαντος, συνταχθεῖσα παρὰ τοῦ Παναρέτου Ἀγγελόπουλου Ἱεροδιακόνου τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασιάς κ. Χρυσάνθου καὶ ἀφιερωθεῖσα τῇ αὐτοῦ σεβασμιότητι, θεωρηθεῖσα δὲ ὑπὸ τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Ἀνδρούσης (ἐν ἔτει 1820). Ἐκδίδεται ὑπὸ τοῦ Π. Γερακοῦ Δημάρχου (κατ' ἔγκρισιν τῆς Ἱεράς Συνόδου), Ἐν Σπάρτῃ 1868, σ. 20. Γενικά γιὰ τὸ νεομάρτυρα αὐτὸ βλ. ἀρχμ. ΠΑΜΦΙΛΟΣ (ΓΙΑΠΙΤΖΑΚΗΣ), “Ὁ νεομάρτυρας Ἰωάννης. Πορεία ἀκριβείας ἐνὸς μαρτυρίου ἀπὸ τὸ Γεράκι καὶ τὶς Γουῖβες Λακωνίας μέχρι τὴν Λάρισα” στὸ: *Νεομάρτυρες Πελοποννήσου. Πρακτικὰ Ἱστορικοῦ Συμποσίου στὴ Μνήμη τοῦ νεομάρτυρα Δημητρίου (Τρίπολη, 19-21 Σεπτεμβρίου 2003)*, Τρίπολη 2008, 413 κ. ἐξ. καὶ ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, 332-344, ὅπου καὶ πληροφορίες γιὰ τὸ συναξάρι καὶ τὸ συντάκτη του.

63. Γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Κύριλλο βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Γεράκι*, σ. 380-381.

ξε την πόλη άμέσως μετά την άλωσή της (23 Σεπτεμβρίου 1821)⁶⁴. Έπομένως, ή έπαρχία είχε μείνει για άρκετο καιρό άκέφαλη και μάλιστα σε μιá περίοδο ιδιαίτερων δυσκολιών. Ό όρισμός του έπισκόπου Κυρίλλου ως τοποτηρητή της έπισκοπής Έλους δέν άπομακρύνεται άπό την βασική άρχή της άπαγορεύσεως των χειροτονιών, πού είχε έπιβληθεί άπό τη Γραμματεία της Θρησκείας. Στά πλαίσια αυτά, ή Γραμματεία διόριζε κληρικούς ή πρόσφυγες έπισκόπους ως τοποτηρητές έκκλησιαστικών έπαρχιών, οί όποιες χήρευαν⁶⁵.

Παράλληλα, φαίνεται ότι κατά τη διάρκεια του Άγώνα της Παλιγγενεσίας ή έπαρχία είχε έρημώσει. Ό τοποτηρητής της έπισκοπής ένημερώνει τη Γραμματεία της Θρησκείας ότι ή έπαρχία του έχει έρημώσει και ζητά μεταβολές στην έκκλησιαστική γεωγραφία της ευρύτερης περιοχής για να άντιμετωπιστούν τά οικονομικά της προβλήματα⁶⁶. Άπό την άλλη μεριά, στερείται ίκανού άριθμού κληρικών. Ό κατάλογος των ένοριών της έποχής του Καποδίστρια ύποδεικνύει ότι οί όκτώ άπό τις δεκαοκτώ ένορίες της έπισκοπής στεροούνται ίερέως. Παράλληλα, δέν παραλείπει να σημειώσει ότι στο δυναμικό της έντάσσονται και έπτά κληρικοί, πού έχουν καταφύγει έξαιτίας του πολέμου σε περιοχές έκτός των όριών της έπισκοπής και κυρίως στα νησιά της "Υδρας και των Σπετσών. Τό γεγονός ότι ό συντάκτης του καταλόγου δέν παραλείπει να σημειώσει και τον τόπο της καταγωγής των κληρικών αυτών είναι ιδιαίτερου ένδιαφέροντος. Οί κληρικοί αυτοί κατάγονται άπό την έδρα της έπισκοπής, δηλαδή τό Γεράκι⁶⁷.

Τά στοιχεία αυτά ύποδεικνύουν ότι ό διοικητικός μηχανισμός της έπισκοπής είχε διαλυθεί έξαιτίας της έμπόλεμης καταστάσεως. Η έκκλησιαστική κεφαλή του τόπου είναι προσωρινή και έχει ανάλαβει κάτω άπό ιδιαίτερος δύσκολες συνθήκες. Άρκετοί άπό τους κληρικούς, πού ύπηρετούσαν στην έπαρχία, έχουν μετοικήσει σε άλλες περιοχές αφήνοντας τις ένορίες τους άκέφαλες. Δέν άποκλείεται όρισμένοι άπό αυτούς να στελέχωναν και τό διοικητικό μηχανισμό.

64. Για τον έπίσκοπο αυτό βλ. ΚΑΤΣΩΡΗΣ, Έπαρχία, σ. 100-102 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Γεράκι, σ.σ. 369-376. Για την έπιδημία τύφου, πού έπληξε την Τριπολιτσά άμέσως μετά την άλωσή της, βλ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Τ. Αθ., Ιστορία της Τριπολιτσάς, τόμ. Β1, Άθήνα 1976, σ. 254-258.

65. Για τό ζήτημα αυτό βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΕΜ. Ι., Η έν Ελλάδα Έκκλησία κατά την Έπαναστατική και την μέχρι της άφίξεως του Όθωνος μεταβατική έποχήν (1821-1833), Έν Άθήναις 1970, σ. 30-34.

66. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚ. Π., "Λακεδαιμονίας Έκκλησιαστικά Έγγραφα", Λακωνικά 1 (1932), 355-356.

67. Βλ. κατωτέρω σημ. 73.

νισμό της επισκοπής. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται αντιληπτό ότι όταν ο Παμφύλου κλήθηκε από το συγκροτούμενο κράτος να υποβάλλει πληροφορίες για την επισκοπή του μπορούσε να περιγράψει τη χαλεπή της κατάσταση αλλά είναι άγνωστο κατά πόσο μπορούσε με ασφάλεια να γνωρίζει τα όρια της επισκοπής του.

Διαφορετική είναι η περίπτωση των οικισμών Άλάμπη (σημ. Πανηγυρίστρα) και Πρινίκος (σημ. Άστέρι). Οί οικισμοί αυτοί, που περιλαμβάνονται στον κατάλογο των ένοριων της επισκοπής Έλους της καποδοστριακής περιόδου, απουσιάζουν από την καταγραφή της κτηματικής παρουσίας της πελοποννησιακής Έκκλησίας. Ωστόσο, μια σειρά τεκμηρίων αναδεικνύει ότι τα χωριά αυτά ύφισταντο τουλάχιστον από τα χρόνια της δεύτερης περιόδου της Ένετοκρατίας του πελοποννησιακού χώρου (1685-1715). Ο οικισμός Άλάμπη (σημ. Πανηγυρίστρα), όπου βρίσκεται ο μεσοβυζαντινός ναός του Άγ. Γεωργίου, απαντά στις ένετικές καταγραφές του Grimani (1700) και του Pacifico (1704)⁶⁸. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τον οικισμό του Πρινίκου (σημ. Άστέρι)⁶⁹. Έξάλλου, η ύπαρξη του χωριού αυτού ανάγεται τουλάχιστον στην ύστεροβυζαντινή εποχή, όπως υποδεικνύει η μνεία του σε χρυσόβουλο των αρχών του 14^{ου} αιώνα με την κτηματική παρουσία της Μητροπόλεως Μονεμβασίας⁷⁰.

Ο κατάλογος των ένοριων της επισκοπής Έλους, που υπέβαλε ο επίσκοπος Παμφύλου Κύριλλος στη Γραμματεία της Θρησκείας, χρονολογείται στα τέλη του Νοεμβρίου του 1829, δηλαδή τέσσερα περίπου χρόνια πριν από την εφαρμογή του διατάγματος της Αντιβασιλείας περί της εκκλησιαστικής οργάνωσης της επικράτειας του Έλληνικού Βασιλείου (21 Νοεμβρίου/3 Δεκεμβρίου 1833). Το διάταγμα αυτό προσδιόριζε τη διαίρεση του βασιλείου σε δέκα εκκλησιαστικές περιφέρειες, μια για κάθε νομό. Προσωρινά, όμως, προέβλεπε τη διατήρηση τριάντα επτά επισκοπών, που σταδιακά θα καταργούνταν⁷¹. Μέσα στα πλαίσια αυτά, η επισκοπή Έλους συγχωνεύτηκε με την όμορη επισκοπή Βρεσθένης, που μετονομάστηκε σε επισκοπή Σελλασίας. Τη διαποίηση της νεο-

68. Σχετικά βλ. ανωτέρω σημείωση 40. Για το μεσοβυζαντινό ναό του Άγ. Γεωργίου βλ. HERBY D., "Saint Georges pres de Skala (Laconie)", ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τόμ. 12 (1984), 265-286.

69. Σχετικά βλ. ανωτέρω σημείωση 41.

70. ΜΜ ν. 5, σ. 163. Για το τεκμήριο αυτό βλ. ΚΑΛΛΙΠΑ, Μονεμβασία, σ. 350, άρ. 16, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

71. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ ΓΕΡ., Έκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος, τόμ. Β', Άθήνα 1970, σ. 276.

συσταθείσας επισκοπής ανέλαβε ό μέχρι πρότινος επίσκοπος Βρεσθένης Θεοδώρητος Β΄. Η παραίτηση του ιεράρχη αυτού όδήγησε στην ένσωμάτωση της επικράτειας της επισκοπής Σελλασίας στην επισκοπή Λακεδαιμονίας⁷².

Τό άρχειακό ύλικό, πού άξιοποιήθηκε στην παρούσα έργασία, κατέστησε δυνατό τον προσδιορισμό της περιοχής δικαιοδοσίας της επισκοπής Έλους καθώς και των συνθηκών διαμόρφωσής της πέρα από εκτιμήσεις και υποθέσεις. Τό κεντρικό τμήμα της επικράτειας της επισκοπής Έλους άποτελούσε ή πεδιάδα του Έλους, πού εκτείνεται εκατέρωθεν των έκβολών του Εύρώτα. Οί οικισμοί της γεωγραφικής αυτής περιοχής υπάγονταν εκκλησιαστικά στην επισκοπή Έλους μέχρι την κατάργησή της από την Άντιβασιλεία. Μόνο τά χωριά του δυτικού τμήματος της πεδιάδας άποκόπηκαν κατά τη διάρκεια της τελευταίας είκοσιπενταετίας του 18^{ου} αιώνα για να παραχωρηθούν στη νεοϊδρυθείσα επισκοπή Μαλιζίνης. Η δικαιοδοσία της επισκοπής εκτεινόταν νοτιοανατολικά προς την περιοχή των Μολάων χωρίς, όμως, να περιλαμβάνει τον οικισμό αυτό. Τά χωριά Μπεζάνι (σημ. Άνω Γλυκόβρυση), Γούβες, Άπιδιά και Νιάτα άποτελοΰσαν τά όρια με τη μητρόπολη Μονεμβασίας καθώς και με την επισκοπή Ρέντος και Πραστού. Στη δικαιοδοσία της επισκοπής υπαγόταν και ή ήμιορεινή περιοχή του Γερακίου, ή όποία άποτελεί την προς βορρά συνέχεια της πεδιάδας του Έλους. Στην περιοχή αυτή δεσπόζει ή καστροπολιτεία του Γερακίου, ή όποία κατείχε μία ιδιαίτερα σημαντική θέση μεταξύ του Μυστρά, της Μονεμβασίας και της άτίθασης περιοχής της Τσακωνίας. Έξάλλου, τό Γεράκι άπέτέλεσε και την έδρα της επισκοπής Έλους⁷³. Έπιπλέον, στην επισκοπή υπάγονταν και οί οικισμοί των Άγριάνων, της Ζαραφάνας (σημ. Καλλιθέα), της Ζούπενας (σημ. Άγ. Άνάργυροι) και ό έρημωμένος σήμερα οικισμός Τζίλια. Οί οικισμοί αυτοί άποτελοΰσαν τά σύνορα με την επισκοπή Βρεσθένης, πού έξαρτιόταν από τη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, με τον οικισμό των Άγριάνων να άποτελεί τό βορειοανατολικότερο ένοριακό οικισμό της επισκοπής Έλους.

72. Για την εκκλησιαστική γεωγραφία του Ν. Λακωνίας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στα χρόνια της Άντιβασιλείας βλ. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ Μ. ΕΥΑΓ., *Έκκλησιαστικά Σελίδες Λακωνίας*, Έν Άθήναις 1939, 110-128.

73. ΜΑΝΩΚΑΣ ΔΗΜ. Δ., "Τό Γεράκι ως έδρα της επισκοπής Έλους", *Λακωνικά*, έτος 13^ο - τεύχ. 81 (1977), 77-78 και ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Άναζητήσεις, 42. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι ό Κατσώρης σημειώνει ότι ή Σκάλα άπέτέλεσε έδρα της επισκοπής κατά τό 18^ο αιώνα χωρίς να τό τεκμηριώνει (ΚΑΤΣΩΡΗΣ, *Έπαρχία*, σ. 113).

Ἐπομένως, γίνεται φανερό ὅτι ἡ ἐκτίμηση τοῦ Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῆς ἐπισκοπῆς Ἑλous δὲν περιοριζόταν μόνο στὴν πεδιάδα τοῦ Ἑλous, ἀλλὰ ἐκτεινόταν νοτιοανατολικά λίγο πρὶν τοὺς Μολάους καὶ βορειοανατολικά πρὸς τὴν περιοχή τῆς Ζαραφώνας (σημ. Καλλιθέα) δὲν ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν ἱστορική πραγματικότητα καὶ τὶς μαρτυρίες τῶν ἀρχαιακῶν τεκμηρίων.